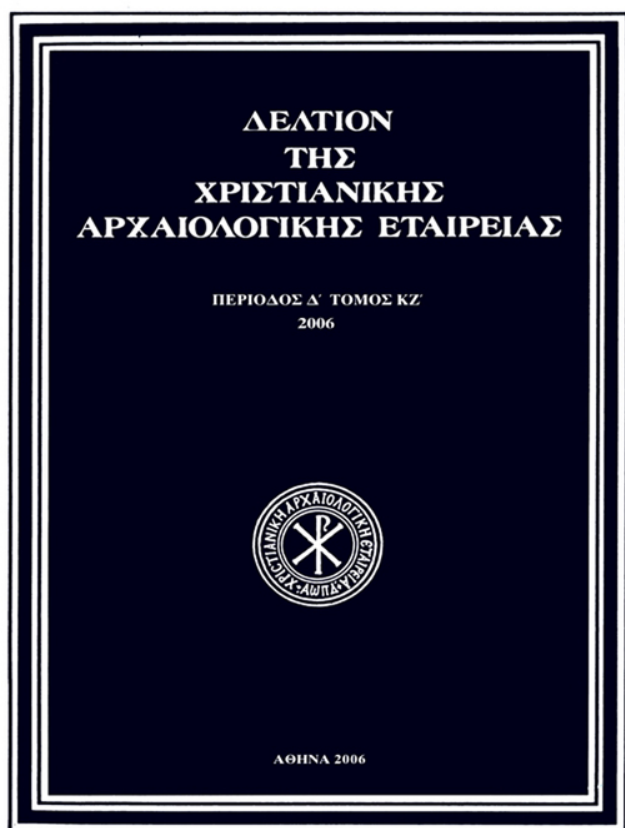

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Η ανωνυμία μιας «επώνυμης» γυναίκας στην Κύπρο του 18ου αιώνα

Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.509](https://doi.org/10.12681/dchae.509)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. Μ. (2011). Η ανωνυμία μιας «επώνυμης» γυναίκας στην Κύπρο του 18ου αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 511–516. <https://doi.org/10.12681/dchae.509>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ανωνυμία μιας «επώνυμης» γυναίκας στην Κύπρο
του 18ου αιώνα

Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 511-516

ΑΘΗΝΑ 2006

Η ΑΝΩΝΥΜΙΑ ΜΙΑΣ «ΕΠΩΝΥΜΗΣ» ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Οι γνώσεις μας για τον δραγομένο της Κύπρου Χριστοφάκη Κωνσταντίνου έως σχετικά πρόσφατα περιόριζονταν σε δύο μνείες του βίαιου θανάτου του το Πάσχα του 1750, που παραδίδουν ιστορικές πηγές του 18ου αιώνα, και στην εικαστική μαρτυρία της χορηγίας του για την ανοικοδόμηση και τοιχογράφηση του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου στο τσιφλίκι της Άρπερας κοντά στο χωριό Τερσεφάνου της επαρχίας Λάρνακος. Από τις δύο μνείες του θανάτου του Χριστοφάκη στις 15 Απριλίου 1750 η μία οφείλεται στον αρχιμανδρίτη Κυπριανό, ο οποίος αναφέρεται στο περιστατικό εξιστορώντας τις θηριωδίες του «ξυλοφόρου τῆς Κλανδιάς», του μονόφθαλμου οθωμανού τυράννου της Κύπρου Χατζη-Μπακλή¹. Η άλλη μνεία, πιο δραματική, προέρχεται από το χρονικό του Οικονόμου της μονής Παλλουριωτίσσης Ιωακείμ²:

*αψν: Τὸν μακαρίτην Χριστοφάκην Δραγομάνον
ἐσκότωσαν οἱ Ὅσμάνοι, τὴν Ἀγίαν Κυριακὴν
παγαίνοντας εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν διὰ
νὰ ἀκούσῃ τὸν καλὸν λόγον, μισοδρομῖς
τοῦ ἀκτύπησαν καὶ ἐπόθανεν.*

Η τοιχογραφία των δωρητών του ναού της Άρπερας (Εικ. 1) είναι πιο εύγλωττη από τις γραπτές μαρτυρίες. Παρουσιάζει τον Χριστοφάκη να προσφέρει τον ναό στον άγιο Γεώργιο έχοντας πλάι του τα μέλη της πολυπληθούς οικογένειάς του, συνολικά οκτώ άτομα. Οι συνοδευτικές επιγραφές μας αποκαλύπτουν ότι η οικογένεια ήταν ακόμη πολυπληθέστερη, γιατί μνημονεύονται και τα ονόματα παιδιών που είχαν πεθάνει σε μι-

κρή ηλικία, τα ονόματα των οποίων επαναλαμβάνονται στην ονοματοδοσία νεότερων αδελφών τους. Η τοιχογραφία, έργο του γνωστού κυπρίου αγιογράφου Φιλάρετου³, είναι η εντυπωσιακότερη απεικόνιση δωρητών στην κυπριακή ζωγραφική του 18ου αιώνα. Προσέχθηκε αρκετά ενωρίς από τον David Talbot Rice και την Tamara Rice⁴ και δημοσιεύθηκε από το ζεύγος Στυλιανού στη μελέτη τους για τον ναό του Αγίου Γεωργίου της Άρπερας⁵. Οι Ανδρέας και Ιουδήθ Στυλιανού δημοσιεύουν και τις επιγραφές που συνοδεύουν την τοιχογραφία των δωρητών. Από αυτές μαθαίνουμε ότι ο Χριστοφάκης *ῥκοδόμησε μόνος ἐκ βάθρων καὶ κατεκάλλυνεν ἐξόδους ἰδίους* τον ναόν το 1745, για να ευχαριστήσει τον άγιο Γεώργιο που υπήρξε γι' αυτόν *ἀκούραστος μεσίτης καὶ ρύστης ἐτοιμότητος τῆς ἐξορίας*.

Άλλη επιγραφή, που συνοδεύει την τοιχογραφία των αφιερωτών, επαναλαμβάνει την ευχαριστία στον άγιο Γεώργιο για την απαλλαγή του Χριστοφάκη από την εξορία και τον ικετεύει να πρεσβεύει:

*ΜΟΙ, ΔΟΥΛΩ ΟΝΤΙ ΣΟΙ ΟΙΚΤΡΩ,
ΕΡΜΗΝΕΙ ΧΡΙΣΤΟΦΑΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΓΕΝΝΗΤΟΡΣΟΙ ΠΡΟΣ ΝΑΙ ΜΗΝ ΤΕΚΝΟΙΣΙ Τ'
ΕΜΟΙΣ*

Στην πρόθεση του ναού άλλη επιγραφή σε ειλητήριο που κρατάει άγγελος μας παραδίδει τα ονόματα όλων αυτών των ικετών του αγίου Γεωργίου, ζώντων και τεθνεώτων, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για τον κτήτορα Χριστοφάκη και τα τέκνα του και μνημονεύοντας δεκαέξι ζώντες και εννέα τεθνεώτες. Αυτό που εντυπω-

¹ Αρχιμανδρίτης Κυπριανός ο Κουριοκουρίνειος, *Ιστορία χρονολογική τῆς νήσου Κύπρου*, Βενετία 1788, 327: «ἐκ τῶν τυραννῶν του ἐκβληθεὶς ὑπὸ τοῦ Χριστοφάκη Δραγομάνου ὁ αἰμοβόρος, ἔβαλε καὶ τὸν ἐφόνευσαν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως, αὐγὴν, 1750».

² Κ. Ι. Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, ὁ διεργμηνεύς τῆς Κύπρου, 1779-1804*, Λευκωσία 1934, 52.

³ Μ. Χατζηδάκης - Ευγενία Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, 443-444. Οι προτει-

νόμενοι δύο Φιλάρετοι είναι μάλλον το ίδιο πρόσωπο.

⁴ D. Talbot Rice, *Icons of Cyprus*, Λονδίνο 1937, 136 και πίν. 16 ἐναντι σ. 112.

⁵ Andreas and Judith Stylianou, «The Historic Church of St George of Arpera», *ΚυπρΣπ ΛΣΤ'* (1972), 149-164. Οι ίδιοι, *The Painted Churches of Cyprus*, Λευκωσία 1997², 440-446. Βλ. επίσης Ν. Γκιολές, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 263, 267-268.

σιάζει τον παρατηρητή της τοιχογραφίας των αφιερωτών και αναγνώστη της επιγραφής της πρόθεσης είναι η ανεξήγητη απουσία κάθε αναφοράς στη σύζυγο του Χριστοφάκη. Ο κτήτορας δέεται υπέρ εαυτού, των τέκνων, ζώντων και τεθνεώτων, και των γεννητόρων, δεν αναφέρει όμως τίποτε για τη σύζυγό του. Η σιωπή αυτή εντυπωσιάζει και τους Στυλιανού που υποθέτουν ότι η μεγαλύτερη γυναίκα που εμφανίζεται στην τοιχογραφία ανάμεσα στα νεότερα κορίτσια θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη μητέρα ή αδελφή του Χριστοφάκη και πιθανολογούν ότι, αφού δεν αναφέρεται σύζυγος, ίσως αυτή να είχε ήδη πεθάνει.

Αυτή υπήρξε σε γενικές γραμμές η εικόνα του Χριστοφάκη και της οικογένειάς του στη βιβλιογραφία της κυπριακής ιστορίας του 18ου αιώνα⁶. Ο πρώτος γνωστός από τους δραγομάνους του 18ου αιώνα απέμεινε μια κάπως απόμακρη και τραγική μορφή, με τον οποίο όμως ανοίγει ουσιαστικά η μεγάλη εποχή της δραγομανίας στην Κύπρο, εποχή που σηματοδεύτηκε κυρίως από τη δράση των διαδόχων του Χριστοφάκη, του πανίσχυρου Χατζηιωσήφ, «σχεδόν μοναρχήσαντος εις τούς Ρωμαίους»⁷, και του διάσημου Χατζηγεωργάκη Κορνεσίου που και εκείνος έπεσε θύμα της τυραννικής βίας των κρατούντων⁸.

Η αινιγματική μορφή του Χριστοφάκη θα μπορούσε πλέον να ξεπροβάλλει από το ημίφως του ναού της Άρπερας και να καταστεί κάπως ευκρινέστερη ως ιστορική παρουσία, χάρη σε πολυτεείς έρευνες για τη δράση του στην κυπριακή κοινωνία του δεύτερου τετάρτου του 18ου αιώνα. Οι έρευνες αυτές, που άρχισαν το 1976⁹ με την αναδίφηση του αρχείου του βενετικού προξενείου της Λάρνακας, το οποίο τώρα απόκειται στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας, συνεχίστηκαν στα χρόνια που διέρρευσαν σε άλλα αρχεία στη Γαλλία και τη Βρετανία και αποδίδουν μια πολύ πιο σύνθετη εικόνα του πρώτου από τους μεγάλους δραγομάνους του κυπριακού 18ου αιώνα, των οικονομικών του δοσοληψιών, αλλά

και της πολιτικής του δράσης. Αυτά τα στοιχεία, τα οποία εμπλουτίζονται συνεχώς, ελπίζεται ότι θα ανασυντεθούν τελικά σε μια βιογραφία του Χριστοφάκη.

Μεταξύ των τεκμηρίων που απέδωσε η έρευνα περιλαμβάνεται και ένα γράμμα με ημερομηνία 20 Απριλίου 1750¹⁰, γραμμένο δηλαδή πέντε ημέρες μετά τη δολοφονία του Χριστοφάκη. Το γράμμα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ο τραγικός επίλογος της ζωής του δραγομάνου. Απευθύνεται στον πρόξενο της Ραγούζας στην Κύπρο, τον Τζιοβάνι Γαρμουγλιέζι¹¹, και έχει ως εξής:

*Ἐκλαμπρώτατε, ἐνδοξότατε καὶ χρησιμώτατε ἄρχων
σιννώρ, σιννώρ, Γιωβάνη Γαρμουγλιέζη,
κόνσολε τῶν Ἀραουσέων καὶ ἡμέτερε
αὐθέντα καὶ εὐεργέτα,*

Τὴν ἐνδοξότητά Της δουλικῶς προσκυνοῦμεν καὶ ἡδέως ἀσπαζόμεθα, δεόμενος τοῦ παμβασιλέως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ὅπως Τὴν διαφυλάττῃ ὑγιαίνουσιν καὶ πανευδαιμονοῦσιν καὶ ἀνωτέρα πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας ἀντικειμένης, εἰς ἐτῶν πολλῶν περιόδους, ἀμὴν.

Ἀβιζάρωμεν τὴν ἐκλαμπρότητά Σας, ὅτι τὰ συμβάντα ὁποῦ ἔτυχαν εἰς ἡμᾶς τοὺς κακοτύχους καὶ μαυρομοῖρους, τὰ ἤκούσατε. Σήμερα ἤλθεν καὶ ὁ ἐδικός Σας μουσιὸν Ἀνδρέας, φερνώντας τὰ σκρήτα τοῦ κακοτύχου μου ἀνδρός, τὰ ὁποῖα εἶναι καθὼς φαίνονται, τῇ ἀληθείᾳ, εἶναι ἀπὸ ὅλους σας τοὺς λογαριασμοὺς ὁποῦ εἶχεται, ὁμοῦ μὲ τὸ διαφορὸς τους, καθὼς μᾶς τὸ ἔλεγε πάντοτε καὶ εἶχεν τὴν ἔννοιαν. Τοῦ ἐνὸς σκρήττου ἡ ποσότης εἶναι εἴκοση χιλιά (δες) γρόσια καὶ τὸ ἄλλο πτεμεσούκκιν εἶναι διὰ τρεῖς χιλιάδες γρόσια. Πλὴν ἐκεῖνος μᾶς εἶπε ὅτι πῶς 2.500 ἔλαβεν καὶ τὰ ἄλλα δὲν τὰ ἔλαβεν. Ἐτῆς ἢ ἄλλιως εἴμεσταν βέβαιοι πῶς νὰ μὴ θελήσης ποτὲ τὴν ζημίαν τῶν ὀρφανῶν, ὁποῦ ἔμειναν ἄθλια καὶ κακοῤίξοικα καὶ ἐρημωμένα καὶ ἐγὼ ἡ κακομοῖρα καὶ μαυρισμένη, ὁποῦ ἡ κακὴ μου τύχη μὲ ἔκαμε τόσην κακοῤίξοικην, περὶ τοῦ ἀπὸ ὅλαις τοῦ κόσμου, ὁποῦ ἔχασα τὴν ζωὴν μου, τὸ φῶς μου, τὴν παρηγοριάν μου καὶ

⁶ Τις σποραδικές αναφορές στον Χριστοφάκη συγκεντρώνει ο Αντώνης Κ. Ιντιάνος, «Δραγομανία καὶ δραγομάνοι στὴν Κύπρο», *ΚυπρΣπ Β'* (1938), 153-155. Βλ. επίσης George Hill, *A History of Cyprus, IV: The Ottoman Province, the British Colony* (επιμ. Harry Luke), Cambridge 1952, 94-95. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Λευκωσία 1992, 19-21.

⁷ Αρχμ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική* (υποσημ. 1), 327.

⁸ Μυριανθόπουλος, ό.π., 78-144.

⁹ Συνοπτική έκθεση των πρώτων ανακαλύψεων παραθέτει ο Μ. Ι.

Μανούσας, «Ἐκθεση πεπραγμένων Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 13 (1976), 333-334.

¹⁰ Archivio di Stato di Venezia/Lettere dei Consoli, *Consolato Veneto di Cipro*, b. 20: Atti e Lettere Greche 1703-1797, αριθ. εγγρ. 75. Βλ. και Archivio del Consolato Veneto a Cipro (fine sec. XVII-inizio XIX) (επιμ. Giustiniana Migliardi O' Riordan), Βενετία 1993, 73 (περιληπτική καταγραφή Α. Πάρδου).

¹¹ Περί αυτού: Κιτρομηλίδης, *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες* (υποσημ. 6), 15-18, 24-25.

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος της Άρπερας, Λάρνακα. Τοιχογραφία των αφιερωτών.

δὲν ἔχω ποῦ νὰ προσφύγω ἢ πῶς νὰ κυβερνηθῶ, ὁποῦ τὸν ἔχασα καὶ ἐκεῖνον καὶ τὰ τίποτές μου. Καὶ ἔτσι, ἄλλην ἐλπίδα δὲν ἔχω παρὰ πρῶτον τὸν ἀφέντην τὸν Θεὸν καὶ δεύτερον τὴν ἐκλαμπροτητά σου. Καὶ εἶμαι βέβαιη, τὴν ἀγάπην ὁποῦ εἶχες πρῶτον μὲ τὸν ἄνδρα μου νὰ τὴν ἔχῃν τόρα εἰς τὴν κακορίζηκην ἐμένα καὶ εἰς τὰ παιδιά μας περισσώτερον ἀπὸ ἐκείνην ὁποῦ εἶχες μὲ τοῦ λόγου του. Καὶ νὰ μᾶς βοηθήσῃς ἐξ ὅλης σου ψυχῆς καὶ καρδίας.

Διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν τὴν ἐνδοξότητα Σας διὰ αὐτὰ τὰ ἄσπρα, νὰ μᾶς στείλῃς, καὶ τὰ ὅσα ἐλάβετε. Διὰ τὴν ἡμεῖς διὰ τῆς ὥρας, τὰ δευτέρωγα καὶ ἡ ἀπόδειξές του εἶναι ὅλα κλειδωμένα καὶ βουλωμένα· καὶ δὲν ἡξεύρωμεν ἄλλα ὁποῦ μᾶς ἔλεγεν, παρὰ ἐτούτα τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ Πετράκη ὁποῦ ἔριξεν πάνω του, διὰ νὰ τὰ πάρετε ἀπὸ λόγου του, ἄσπρα τέσσερεις χιλιάδες· καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιον Κυρηνίας δυο χιλιάδες καὶ πεντακόσια ἢ καὶ ὀλίγον περισσότερα· καὶ ἀπὸ τὸν Ἀντώνην τῆς Τζόχιας χιλία πεντακόσια, ὁποῦ Σᾶς ἔδωσεν σκρήττον, ἂν καλὰ καὶ αὐτὰ εἶναι χρεὼς τοῦ μακαρίτη, ὁποῦ τὸν

ἐπαρακάλεσεν διὰ νὰ τοῦ τὰ δανείσῃ. Ἔχει καὶ κάτι σιταρὶν καὶ βαμπάκιν καὶ μετάξιν ὁποῦ σᾶς ἔδωσεν. Διὰ αὐτὰ ὅλα Σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς τὰ κάμῃς δευτέρωγα πόσα εἶναι ὀλόταις ὁποῦ ἐπῆρετε, διὰ νὰ ἡξεύρωμεν πόσα μένει τὸ χρεὼς του, διὰ νὰ ἡξεύρωμεν, διὰ νὰ τὰ γράψουν εἰς τὴν Πῶλιν, νὰ τοὺς βεβαιώσουσι καὶ νὰ ἔλθῃ ἡ ἀπόκρισις, ἂν καλὰ ὁ μακαρίτης, καθὼς μᾶς ἔλεγεν πῶς τοῦ ἐμεινίσκεν νὰ σᾶς δώσῃ εἰκοσιέναν πονγγί. Ἄν τοῦ πάρετε καὶ τρία διάφορος, γίνονται 24.

Σελ. β'.

Ἔτσι μᾶς ἔλεγε καὶ ἔτσι ἡξεύρωμεν. Τώρα, περίτου ἢ παρκάτον, ἡ ἐνδοξότης σου ἡξεύρεις τοὺς λογαριασμοὺς, τί σᾶς ἔδωσεν. Καὶ ἔχομεν ἐλπίδα πῶς νὰ μὴ μᾶς γένη καμία ἀδικία, ἔστοντα καὶ ἡσσαι χριστιανικώτατος καὶ δὲν θέλεις τινὸς τὴν ζμίαν, πόσο μάλλον ἡμᾶς τοὺς κακοριζοίκους, ὁποῦ καὶ ἡ πέτραις μᾶς λυποῦντε εἰς τὴν κακὴν μας συμφορὰν καὶ δυστυχίαν. Καὶ ἔτσι, εἰμε-
στην βέβαιοι πῶς νὰ μὴν παραβλέψῃς τὰ δάκρυα καὶ τοὺς ἀναστεναγμούς μας. Καὶ θέλομεν εἶστε ἀπὸ τὴν

*σήμερον και εἰς τὸ ἐξῆς σκλᾶβοι σου και παρακλητόρες
πρὸς τὸν Θεόν, νὰ σοὺ τὰ ἀνταποδώσῃ εἰς τὴν οὐρά-
νιον του βασιλείαν. Ταῦτα μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος, τὰ δὲ
ἔτη Της εἶσαν θεόθεν πλεῖστα και πανευδαίμονα, ἀμὴν
–: 1750, Ἀπριλλίου 20.*

*Τῆς ὑμετέρας ἐνδοξότητος
ἡ ἀθλία γυνὴ τοῦ κακοτύχου Χριστοφάκη
και τὰ τέκνα του Κωνσταντίνος, Νικόλαος
και τὰ λοιπά μένωνεν εἰς τους ὀρισμούς Της*

Κάπως παρὰδοξα, το γράμμα της «ἀθλίας γυναικὸς τοῦ κακοτύχου Χριστοφάκη» πρὸς τον συγγενὸ τοκογλύφο και μεγαλέμπορο που δρούσε στη Λάρνακα ὡς πρόξενος της Ραγούζας, προσφέρει μια οπτική για την ερμηνεία της τοιχογραφίας των αφιερωτῶν της Ἀρπερας. Κατὰ πρῶτο λόγο, μας προσφέρει το τεκμήριο για να ελέγξουμε την ὑπόθεση που εὐλόγα διατύπωσαν οι πρῶτοι συστηματικοὶ μελετητές της εκκλησίας, Ανδρέας και Ιουδῆθ Στυλιανού, σε σχέση με την ἀπουσία ἀθέμνειας της συζύγου του κτήτορος στις ἐπιγραφές του ναοῦ. Η ἐπιστολή της 20ῆς Ἀπριλίου 1750 καθιστᾷ σαφές ὅτι η ὑπόθεση που εἶχαν διατυπώσει για το ἐνδεχόμενο πρόωρου θανάτου της συζύγου του Χριστοφάκη, ἤδη κατὰ την ἐποχή που εἶχε φιλοτεχνηθεῖ η τοιχογραφία, δεν ευσταθεῖ. Η πολύτεκνη γυναίκα ἐπέζησε του ἰσχυροῦ συζύγου της. Και μετὰ τον βίαιον θάνατό του ἐμφανίζεται, μέσα στη δυστυχία της, να ἀναδέχεται τις ὑποχρεώσεις που ἀνέκυπταν ἀπὸ τις πολλαπλές δοσοληψίες του πολυπράγμονος δραγομάνου.

Αφού λοιπόν ζούσε ὅταν ἐγίνε η τοιχογραφία το 1745 η σύζυγος του Χριστοφάκη, πρέπει να ἐμφανίζεται ὡς μια ἀπὸ τις τρεῖς γυναικείες μορφές που ἀπεικονίζονται σε αὐτή. Ποια ὁμως μπορεῖ να εἶναι; Εὐλόγοι θα ἦταν να ταυτιστεῖ με την πιο ἡλικιωμένη γυναίκα με τον βαθύχρωμο κεφαλὸδεσμο, την ὁποία οι Στυλιανοὶ θεώρησαν ὡς ἐνδεχομένως μεγαλύτερη ἀδελφή ἢ μητέρα του Χριστοφάκη. Θα μπορούσε ὁμως να εἶναι και μία ἀπὸ τις δύο νεότερες γυναῖκες που ἀπεικονίζονται στην τοιχογραφία με πολὺ πιο περιποιημένη ἐμφάνιση, φορώντας φορέματα με λαμπρὰ χρώματα, κοσμήματα και καλύμματα της κεφαλῆς διαφορετικά ἀπὸ ἐκεῖνα της παραδοσιακῆς κυπριακῆς ἐνδυμασίας. Ἐνῶ η ἡλικιωμένη γυναικεία μορφή της Εἰκ. 1 παρουσιάζει ἀμφίσημη που βρίσκεται μέσα στο παραδοσιακὸ περίγραμ-

μα της κυπριακῆς ἐνδυμασίας, οι δύο νεότερες γυναῖκες ἐμφανίζονται μᾶλλον τα χαρακτηριστικά του συρμού της αστικῆς ἐνδυμασίας της ἐποχῆς¹².

Θα μπορούσε λοιπόν η ἀνώνυμη σύζυγος του Χριστοφάκη να εἶναι η γυναικεία μορφή ακριβῶς πλάι του στην τοιχογραφία ἢ ἡ ἄλλη γυναίκα που στέκεται στην ἄλλη ἀκρὴ της τοιχογραφίας μετὰξὺ των παιδιῶν; Το ἐρώτημα δεν μπορεῖ να ἀπαντηθεῖ. Η σύζυγος παραμένει ἀταύτιστη και ἀνώνυμη, ὅπως ἀταύτιστες παραμένουν οι κόρες του ζεύγους, ἀν και αὐτῶν γνωρίζουμε τουλάχιστον τα ὀνόματα ἀπὸ την ἐπιγραφή στην πρόθεση¹³. Ἀντίθετα, με ἀπόλυτη ἀκρίβεια μποροῦν να ταυτιστοῦν στην τοιχογραφία οι δύο μεγάλοι γιοι, ο Κωνσταντίνος και ο Νικόλαος, που συνυπογράφουν μαζί με τη μητέρα τους την ἐπιστολή της 20ῆς Ἀπριλίου 1750.

Ἔτσι, ἐν τέλει, η τοιχογραφία των αφιερωτῶν στον Ἅγιο Γεώργιο της Ἀρπερας μας ἀποκαλύπτει πολὺ περισσότερα για την κυπριακή κοινωνία των μέσων του 18ου αἰῶνα ἀπ' ὅ,τι ἦταν μέσα στις προθέσεις του κτήτορα. Μας ἀποκαλύπτει κυρίως τις δομές της ἀνισότητος που ἦταν βαθιὰ ριζωμένες στη νοοτροπία της ἐποχῆς και ἐπέβαλλαν, με την τόσο συμβολικὰ ἰσχυρὴ ἀνωνυμία, την ὑποταγή και την ἐξαφάνιση της προσωπικότητος της γυναίκας και τη μεταβολή της, ἀκόμη και ὡς πρὸς την προσωπικότητα, σε ἀπλὸ ἐξάρτημα του ἀνδρῶ. Αὐτὴ ἡ πολλαπλὴ ἰσοπέδωση της γυναίκας ἐμφανίζεται σχεδόν κλασικὰ στην περίπτωση της συζύγου του Χριστοφάκη. Διαθέτουμε την προσωπογραφία της, χωρὶς να μποροῦμε να την ταυτίσουμε με ἀκρίβεια μέσα στην πολυπληθὴ οἰκογένειά της· διαθέτουμε ἐπιστολή της, χωρὶς να γνωρίζουμε το ὄνομά της· προβαίνει σε μια φευγαλέα ἐμφάνιση στο προσκήνιο της κοινωνικῆς ιστορίας της Κύπρου, παραμένοντας μέσα στη συμφορὰ της ἐπίμονα σιωπηλὴ ὅσον ἀφορὰ στον εαυτό της. Και ὁμως, ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ να διαισθανθεῖ ο ἀναγνώστης της ἐπιστολῆς, ἡ δέσποινα αὐτὴ της κοινωνίας της Λευκωσίας, ἡ πρώτη κατὰ κάποιον τρόπο κυρία μετὰξὺ των Ρωμίων της Κύπρου μέχρι τις 15 Ἀπριλίου 1750, ἐνδεχομένως να προερχόταν ἀπὸ μια ἀπὸ τις πιο ἐγκριτες οἰκογένειες της ὑπὸ διαμόρφωση αστικῆς κοινωνίας της μεγαλονήσου, ἀν ο ἀναφερόμενος στην ἐπιστολή ἀδελφός της Πετράκης μπορούσε να ταυτιστεῖ με τη γνωστὴ προσωπικότητα της Λευκωσίας, τον κυρ Πετράκη Καρύδη¹⁴.

¹² Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ἐνδυμασία της Κύπρου κατὰ τον 18ο και 19ο αἰῶνα*, Λευκωσία 1996, 67-69.

¹³ Βλ. Stylianou, «St George of Arpera», ὁ.π. (υποσημ. 5), 153.

¹⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ Λογισμὴ 1571-1878. Προσω-*

Η επιστολή αφήνει επίσης να διαφανεί μια προσωπικότητα που διακρίνεται από αποφασιστικότητα και πρωτοβουλία, που δεν φαίνεται διατεθειμένη, πέντε μέρες μετά τη συμφορά που την έπληξε, να παραδοθεί στη μοιρολατρία και να αποδεχτεί την εξουθένωση: διεκδικεί τα δικαιώματα της ίδιας και των παιδιών της από χρεοφειλέτες του συζύγου της, περιλαμβανομένου και ενός αρχιερέα της Εκκλησίας της Κύπρου, «τοῦ ἁγίου Κυρηναίας», που θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον μητροπολίτη Κυρηναίας Νικηφόρο¹⁵. Μέσα στο κανονιστικό κλίμα της νοστορπίας της εποχής, ωστόσο, η κυρία αυτή της κοινωνίας των επιφανών Κυπρίων των μέ-

σων του 18ου αιώνα, κάτω από το πρόσθετο βάρος που δέχονταν οι γυναίκες από τις άκαμπτες και ιδεολογικά αναπόδραστες ιεραρχικές δομές, όπως συνέβαινε άλλωστε παντού στην κοινωνία της προνεωτερικής Ευρώπης¹⁶, και, παρά την απόπειρα που διαφαίνεται στην επιστολή της να αναδιατάξει σε μια στιγμή τραγικής δοκιμασίας το περιθώριο όπου την καθήλωνε βία η δομή της πραγματικότητας¹⁷, παραμένει ανώνυμη και φτάνει ως εμάς, μέσα από τις φωτοσκιάσεις του χρόνου και των μαρτυριών, απλώς ως «ἡ ἄθλια γυνὴ τοῦ κακοτύχου Χριστοφάκη».

Paschalis M. Kitromilides

THE ANONYMITY OF A PROMINENT WOMAN IN EIGHTEENTH-CENTURY CYPRUS

This study attempts to bring together two types of evidence, visual and documentary, in interpreting the question of inequality in its most primordial form in the insular society of eighteenth-century Cyprus. The point of departure of the analysis is one of the most important eighteenth-century wall-paintings on the island, the manyfigured depiction of the donor and his family (Fig. 1) in the chapel of St George, in the *çiflik* of Arpera, near the village Tersefanou in Larnaca district, just inland from the south coast. The donor was the most powerful Christian in Cyprus at the time, the dragoman of the Saray, Christophakis Constantinou. The painting was executed by the well-known painter Philaretos in 1745. The church was built and decorated by Christophakis as a testimony of his gratitude

to St George for saving him from an exile. The painting shows Christophakis offering the church to St George, with a large family standing next to him, including an older woman in traditional costume, two younger women in fashionable dress, two youths and three more children. The dedicatory inscription on the painting and another in the prothesis record several names of children and parents, but no wife is mentioned. This silence on the donor's wife, despite the female figures in the wall-painting, led the main commentators on the church, Andreas and Judith Stylianou, to suppose, with considerable plausibility, that the dragoman's wife might have been dead. However, this hypothesis can now be discarded, on the basis of the evidence of an unpublished letter discovered in the archive of the

πογραφική θεώρηση, Λευκωσία 2002, 164, και αναλυτικότερα Γ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρύδης, το χειρόγραφον και η οικογένειά του», *ΚυπρΣπ ΚΘ'* (1965), 183-209. «Ο λογιώτατος κυρ Πετράκης Καρύδης» εμφανίζεται και μεταξύ των συνδρομητών του Αρχιμ. Κυπριανού, *Ιστορία χρονολογική* (υπόσημ. 1), 404.

¹⁵ Ι. Χάκκεττ - Χ. Ι. Παπαϊωάννου, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλη-*

σίας της Κύπρου, τ. Β', Πειραιάς 1927, 100. Προφανώς πρόκειται για τον μητροπολίτη Κυρηναίας Νικηφόρο Γ', περί του οποίου παραδίδονται μνείες για τα έτη 1741-1743, 1753, 1754, 1759, 1764.

¹⁶ Πρβλ. Natalie Zemon Davis, *Women on the Margins. Three Seventeenth-century Lives*, Cambridge, Mass. 1995, 203.

¹⁷ Πρβλ. στο ίδιο, 209-212.

Consolato Veneto di Cipro, now in the State Archive of Venice and published here for the first time.

Five years after the construction and consecration of the church, on Easter Sunday 15 April 1750, on his way to the church, Christophakis was assassinated by thugs sent by his mortal enemy Hadji Bakki, subsequently the infamous tyrannical governor of the island. The event is recorded by the foremost historian of eighteenth-century Cyprus, the Archimandrite Kyprianos, and by the chronicler Joachim, steward of the Pallouriotissa monastery. Five days after the murder, a letter concerning Christophakis's debts and other economic transactions was sent to the Consul of Ragusa, Giovanni Garmogliesi, by the dragoman's widow and two

elder sons, Constantakis and Nicolettos, both of them depicted in the Arpera fresco. Yet in the letter, as in the painting, the wife, by any standard a prominent woman in Cypriot society at the time, remains nameless and signs simply "the miserable wife of the unfortunate Christophakis".

It is suggested that the story of social relations recorded visually in the Arpera fresco and confirmed by the evidence of the letter of 20 April 1750 could be seen as an illustration of the condition of women "on the margins" of society in Early Modern Europe. The Cypriot case could add an interesting Eastern Mediterranean perspective on Natalie Zemon Davis's analysis of similar cases in Western Europe.